

Жанна ДОВГАНЬ

КОНКУРЕНТНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ

Визначено поточні тенденції розвитку конкурентного середовища на ринку банківських послуг України з точки зору впливу на стійкість банківської системи. Обґрунтовано масштаби впливу іноземного капіталу на розвиток банківської конкуренції в контексті загроз її стійкості, проаналізовано результати основних індикаторів ринкової концентрації.

Загальновідомим є той факт, що банківська система посідає особливе місце в економіці, значною мірою через її вразливість до нестабільності порівняно з іншими сферами господарювання. Розвиток фінансово-кредитних установ сприяв посиленню банківської конкуренції на сучасному етапі. Аналіз хронології розвитку конкурентних відносин в досліджуваній сфері суттєво залежить від розуміння сутності банківської конкуренції – або як суперництва між банками та іншими фінансово-кредитними установами на певному ринку за споживача, або як суперництва винятково між банками.

Процес консолідації капіталів є важливим інструментом підвищення стійкості банківської системи. Проблема пошуку оптимальної межі консолідації капіталу в банківській системі зводиться до вибору між ідеальною конкуренцією та стійкістю. Головною умовою конкуренції є розподіл ринку між великою кількістю дрібних банків, що, у свою чергу, може стати каталізатором переростання численних випадків дестабілізації в діяльності окремих банків у повноцінну та масштабну банківську кризу. Як свідчать результати досліджень Всесвітнього банку, банківські системи з низькою

концентрацією більш схильні до криз, ніж висококонсолідовані системи [1]. Це підтверджується досвідом розвинутих країн світу та країн колишнього СРСР. США, наприклад, змінили концепцію підтримки високого рівня конкуренції в банківському секторі на концепцію стабільності системи. Росія, що пережила не одну банківську кризу, сьогодні реформує свою банківську систему у бік швидкого збільшення концентрації активів, але з урахуванням специфіки економічного розвитку.

Зарубіжними дослідниками напрацьовано значну кількість підходів до оцінки рівня конкуренції в банківській системі, найбільш відомими з яких є моделі Ф. Аллена, Ф. Барроса, Ф. Бертрана, Т. Бреснахана, Д. Гейла, Є. Домара, Дж. Івата, М. Кляйна, Л. Лау, Р. Левіна, Л. Модесто, М. Монті, Дж. Панзара, Дж. Росса, С. Салопа, Р. Спіллера, Є. Фаваро, Г. Хотеллінга та ін. Теоретичні засади та практичні механізми формування конкурентного середовища в банківській системі в контексті її фінансової стійкості досліджувалися такими українськими та російськими науковцями, як: В. Геєць, О. Барановський, З. Васильченко, А. Гриценко, О. Дзюблук, С. Дробишевський, І. Івасів,

В. Катасонов, П. Конюховський, Ю. Коробов, А. Мещеряков, С. Моїсєєв, Р. Павлов, С. Пащенко, А. Пересада, Ю. Пікуш, О. Сохацька, А. Тавасієв, О. Шевцова, Ф. Шпиг, А. Юданов та ін. Водночас, незважаючи на нагромаджені наукові здобутки, досліджувана проблема в більшості робіт розглядається лише фрагментарно. Подальшої активізації потребують системні дослідження щодо вибору інструментарію оцінки та формування механізмів регулювання рівня конкуренції в банківській системі України через призму пошуку оптимального співвідношення між рівнем концентрації активів та стійкістю банківської системи.

Метою статті є визначення поточних тенденцій розвитку конкурентного середовища на ринку банківських послуг України з точки зору впливу на стійкість банківської системи.

Безумовно, світова фінансова криза, яка значно змістила акценти у розумінні ролі та місця фінансової стійкості фінансово-кредитного сектору в загальній системі стабільного розвитку економіки, суттєво вплинула також і на розвиток конкурентного середовища на ринку банківських послуг України та висвітлила низку структурних диспропорцій у його розвитку, зокрема: недостатній рівень капіталізації окремих банків, невиконання окремими банками вимог НБУ щодо якості та диверсифікації активів, неспроможність окремих банків компенсувати прийняті на себе ризики за рахунок очікуваних доходів, неспрацювання в окремих випадках системи захисту прав споживачів банківських послуг, низький рівень інформаційної прозорості більшості банків, недовіра механізмів державного регулювання конкурентного середовища на ринку.

З жовтня 2008 р. суттєво зменшилася ділова активність на ринку банківських послуг, відбулося зменшення ресурсної бази окремих банків, а сукупний розмір збитку в банківській системі загалом досяг 31491,8 млн. грн.

Сьогодні ситуація на ринку банківських послуг України дещо похвалася, оскільки зріс капітал окремих його учасників, поступово відновлюється кредитування реального сектору економіки тощо. Окремі банки все ще продовжують перебувати у скрутному фінансовому становищі, але загалом кризова межа розвитку досліджуваного ринку вже позаду.

Останнім часом у розвитку вітчизняної економіки намітилася низка тенденцій, які здійснюють суттєвий вплив на формування конкурентного середовища на ринку банківських послуг. Основними з них є наступні:

- зростання рівня обмежень доступу вітчизняних споживачів до внутрішніх кредитних ресурсів;
- зростання рівня обмежень доступу вітчизняних банків до зовнішніх кредитних ресурсів;
- значне зменшення попиту на продукцію вітчизняного експорту на світових ринках;
- зростання випадків неповернення наданих кредитів;
- зменшення довіри вітчизняних споживачів банківських послуг до банків;
- нестабільність курсів основних валют, в яких пропонуються банківські послуги;
- погіршення позиції України в міжнародних кредитних рейтингах;
- неспрацювання механізмів захисту прав споживачів банківських послуг тощо.

Динаміка відносних та абсолютних характеристик розвитку банків у співвідношенні з макроекономічним індикатором розвитку економіки України в 2001–2010 рр. показана в табл. 1.

Для порівняння зазначимо, що питома вага капіталу банків у ВВП різних країн світу значно перевищує аналогічний показник для України: в Росії – 37,2%, у країнах Центральної Європи – понад 40%. Аналогічна тенденція характерна і для відношення активів банків до ВВП країн світу: у США

Таблиця 1

**Динаміка абсолютних характеристик розвитку банків
у співвідношенні з макроекономічним індикатором розвитку
економіки України в 2001–2010 рр. (станом на початок року)***

Показник	Роки									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ВВП України, млн. грн.	170070	204190	225810	267344	345113	441452	544153	720731	948056	914720
Активи банків України, млн. грн.	37129	47591	63896	100234	134348	213878	340179	599396	926086	873450
Кредити, надані банками України, млн. грн.	21301	29134	43161	62503	87519	142277	245523	430052	741816	726296
Зобов'язання, млн. грн.	30622	39676	53913	87352	115927	188427	297613	529818	806823	753242
Капітал банків України, млн. грн.	6507	7915	9983	12882	18421	25451	42566	69578	119263	120208

* Складено на основі [2, 3].

цей показник становить 350%, у Німеччині – 200%, у Великобританії – 130%, в Східній Європі – 80–90% [4].

Безумовно, слід враховувати той факт, що зростання або зменшення учасників ринку зміщує акценти у конкурентних позиціях існуючих гравців, призводить до коригування їх питомої ваги та частки ринку, що змінює уявлення про розвиток конкурент-

ного середовища. До настання світової фінансової кризи кількість банків в Україні зростала значними темпами (за період 2001–2009 рр. з'явилося 30 нових банків). Суттєво розширювалася також і мережа територіальних представництв банків. Так, за 2001–2010 рр. кількість філій банків збільшилася на 30 одиниць, а відділень – на 16661 одиницю (таблиця 2).

Таблиця 2

**Характеристика динамічних змін у розвитку мережі банків в Україні
(станом на початок року)***

Показник	Роки									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість зареєстрованих банків	195	189	182	179	181	186	193	198	198	197
Виключено з Державного реєстру банків	9	9	12	8	4	1	6	1	7	6
Кількість банків, що знаходиться у стадії ліквідації	38	35	24	20	20	20	19	19	13	14
Кількість банків, що мають ліцензію НБУ на здійснення банківських операцій	154	153	157	157	160	165	170	175	184	182
Кількість філій	1350	1401	1430	1408	1429	1414	1335	1380	1266	1192
Кількість відділень		2953	3094	7971	9875	13002	16160	19614	20555	19820
Загальна мережа банківських установ	1350	4354	4524	9379	11304	1401	17495	20994	21821	21012

* Складено на основі [3].

Таким чином, кількість продавців на ринку банківських послуг за 2001–2009 рр. зростала значними темпами, що збільшувало конкуренцію між ними та зміщувало акценти щодо обрання методів конкурентної боротьби у бік нецінових. Внаслідок світової фінансової кризи (з початку 2009 р.) відбулися значні зміни у розвитку конкурентного середовища на ринку банківських послуг України, оскільки у декількох банків було відізняно ліцензію на здійснення банківської діяльності. Протягом 2009 р. кількість філій банків зменшилася на 74 одиниці, кількість відділень – на 735 одиниць.

Розглянемо роль та місце іноземних учасників на ринку банківських послуг України (рис. 1).

Зауважимо, що перший дочірній банк в Україні створила Голландська фінансово-кредитна установа ING в 1995 р. [5]. За період 2001–2009 рр. кількість банків з іно-

земним капіталом збільшилась у 2,4 рази (з 22 одиниць до 53 одиниць), питома вага в загальній кількості банків, яким НБУ надав ліцензію на здійснення банківської діяльності, – зросла з 14,3 % до 28,8 %.

Суттєвих змін зазнала також і частка іноземного капіталу в статутному капіталі банків, що працюють на території України, – збільшилася у 2,8 рази. Якщо в 2001 р. вона становила 13,3%, то в 2009 р. – вже 36,7%. За досліджуваний період зросла і кількість банків зі 100% іноземним капіталом – з 7 одиниць в 2001 р. (це складало 4,5% від загальної кількості) до 17 одиниць у 2009 р. (9,2% від загальної кількості банків). Аналізуючи географію іноземного капіталу, який працює на ринку банківських послуг України, зауважимо, що він представлений 23 країнами світу, найбільшу частку в ньому станом на початок 2010 р. складає капітал з Росії, Кіпру, Австрії, Франції, Нідерландів та Угорщини.

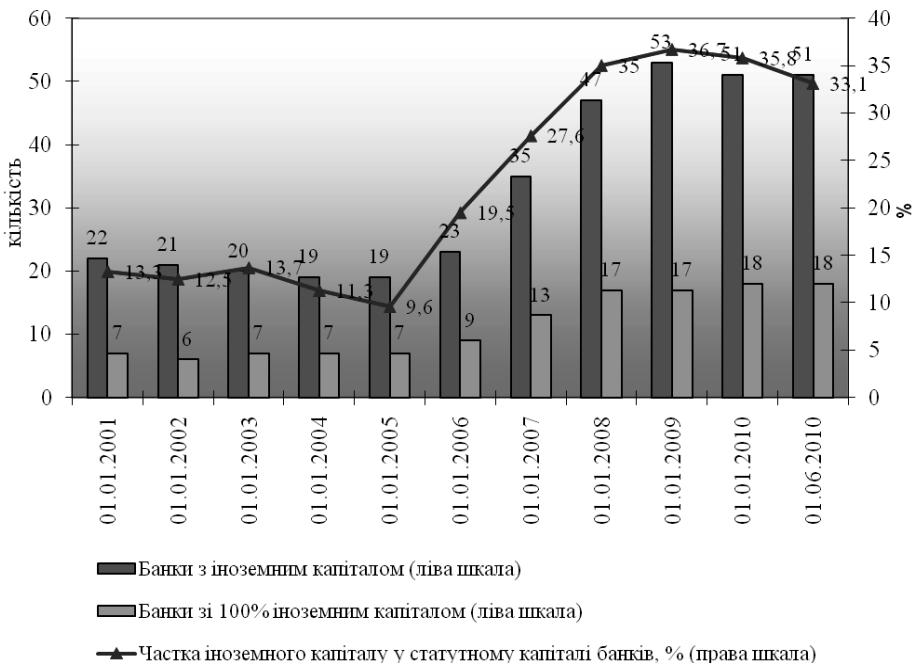

Рис. 1. Динаміка зміни учасників ринку банківських послуг України, що працюють за участю іноземного капіталу, за 2001–2010 рр.*

* Складено на основі [3].

Дослідимо рівень концентрації капіталу в банківській системі України як одну з найсуттєвіших характеристик конкурентного середовища.

Найбільш розповсюдженими показниками, за допомогою яких можна дослідити рівень конкуренції на банківському ринку України, є індекс концентрації, індекс Херфіндаля-Хіршмана, індекс Холла-Тідемана та загальний індекс галузевої концентрації. Розрахунок даних показників базується на частці ринку, яку займає кожен з банків.

Індекс Херфіндаля-Хіршмана є досить поширеним у дослідженнях зарубіжних вчених, він слугував основою для подальшого розроблення цілої низки індикаторів рівня конкуренції на ринку банківських послуг. Крім того, слід зазначити, що цей показник використовується в США наглядовими органами для регулювання рівня конкуренції на банківському ринку, для прийняття антитрастових законів, для видачі дозволу на злиття чи поглинання банківських установ. Його також називають індексом повної інформації, оскільки він охоплює усю сукупність банків, які діють на ринку. За цим індикатором ринок традиційно вважається слабо концентрованим при значеннях менше 1000; помірно концентрованим – від 1000 до 1800; високо концентрованим – більше 1800. За період 2004–2010 рр. досліджуваний індекс, оцінений за кредитним портфелем банків України, збільшився на 38 пунктів, оцінений за депозитним портфелем – на 56 пунктів, оцінений загальною сумою активів банків – на 19 пунктів. Це свідчить про доволі незначні зміни та дозволяє стверджувати, що на сьогодні загрози щодо монополізації ринку банківських послуг України немає.

Індекс концентрації вказує на сукупну частку ринку, яку займають найбільші банки, так звані лідери ринку. Динаміка рівня концентрації ринку банківських послуг України є нестабільною. Так, після загального зрос-

тання рівня концентрації у 2009 р., 2010 р. відзначився майже таким же загальним зниженням. Таку динаміку можна пояснити кризовими явищами у вітчизняному банківському секторі, протистояти яким могли лише великі банки. Це і сприяло зміцненню їхніх позицій на ринку. Проте вже 2010 р. відзначився певною позитивною динамікою, що дало змогу меншим банкам повернути собі частку втраченого ринку.

Отже, можна зробити висновок про значну концентрацію вітчизняного ринку банківських послуг, оскільки на групу найбільших банків України припадає близько 70% від усіх кредитів, виданих банківською системою домогосподарствам та підприємствам, і майже 68% відповідних процентних доходів. Трохи менша частка залучених депозитів – близько 68%. Для аналізу вітчизняного ринку банківських послуг було визначено сукупну частку ринку банків першої групи за критерієм кредити, видані фізичним та юридичним особам, депозити, залучені від населення та підприємств та обсяг комісійних операцій.

Індекс Холла-Тідемана, окрім часток ринку, які займає кожен банк, враховує кількість банків та їх рейтинг. Значення цього показника може бути в межах від 0 до 1. Причому у випадку монополії на ринку показник наближається до 1, і навпаки, чим вища на ринку конкуренція, тим менше його значення. Для вітчизняного банківського сектору даний показник є в межах 0,02–0,03, що вказує на незначну концентрацію ринку банківських кредитних, депозитних та комісійних послуг.

Такі ж висновки підтверджує й загальний індекс галузевої концентрації, який визначається як сума частки банку-лідера та суми квадратів часток кожного банку, зважених на частку ринку інших учасників. Як і попередній показник, загальний індекс галузевої концентрації буде в рамках від 0 до 1 і тим вищий, чим вища частка домінуючого банку.

Вплив домінуючого банку на вітчизняний ринок банківських послуг загалом та на ціноутворення на банківські послуги зокрема є незначним. В даному випадку під домінуючим банком мається на увазі АБ “Приватбанк”, частка якого на ринку кредитів в реальний сектор економіки склала 13,5%, а на ринку депозитів – 17,1%. Таким чином, можна зробити висновок про високий рівень конкуренції на ринку банківських послуг та відсутність на ринку лідера, який самотужки може визначати динаміку цін на банківські послуги.

Отже, на основі показників концентрації та конкуренції на ринку банківських послуг України можна зробити висновок про висо-

кий рівень конкуренції учасників ринку, жоден з банків не має визначального впливу, хоча варто зазначити, що понад 70% ринку належить 17 найбільшим банкам, що складає менше 10% від кількості усіх банків.

Дослідимо територіальну концентрацію капіталу в банківській системі України в контексті формалізації тенденцій розвитку конкурентного середовища на ринку банківських послуг. Різний рівень територіальної концентрації капіталу в банківській системі України обумовлений значною диференціацією економічного розвитку окремих регіонів. Це демонструє динаміка кількості головних банків за адміністративно-територіальними одиницями України в 2006–2009 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка кількості головних банків за адміністративно-територіальними одиницями України в 2006–2009 рр.

Адміністративно-територіальні одиниці України	Роки			
	2006	2007	2008	2009
Автономна Республіка Крим та м. Севастополь	3	3	3	2
Вінницька обл.	–	–	–	–
Волинська обл.	2	2	2	2
Дніпропетровська обл.	11	13	14	14
Донецька обл.	10	10	10	11
Житомирська обл.	–	–	–	–
Закарпатська обл.	1	1	1	1
Запорізька обл.	3	3	2	3
Івано-Франківська обл.	1	1	1	1
Київська обл. та м. Київ	97	100	105	112
Кіровоградська обл.	–	–	–	–
Луганська обл.	2	2	2	2
Львівська обл.	5	5	5	5
Миколаївська обл.	–	–	–	–
Одеська обл.	10	10	10	10
Полтавська обл.	2	2	2	3
Рівненська обл.	–	–	–	–
Сумська обл.	1	2	2	2
Тернопільська обл.	–	–	–	–
Харківська обл.	12	12	11	11
Херсонська обл.	–	–	–	–
Хмельницька обл.	–	–	–	–
Черкаська обл.	–	–	–	–
Чернівецька обл.	–	–	–	–
Чернігівська обл.	3	3	3	3

В 2010 р. ситуація суттєво не змінилася, про що свідчать дані щодо побудови регіональних банківських мереж (рис. 2).

Як свідчать дані рис. 2, банки розташовані нерівномірно по території України. Найбільший рівень концентрації банківського капіталу демонструється в Київській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській та Харківській областях. Результати дослідження середньої кількості населення, що припадає на один банк, який має ліцензію НБУ на здійснення банківської діяльності, дозволяють підтвердити тезу про наявність

структурних деформацій у концентрації банківського капіталу на території України.

Зазначимо, що в країнах Європейського Союзу сформована нова політика в банківському секторі – на оптимальному ринку має працювати обмежена кількість банків. Зі зменшенням банків і наближенням їхньої кількості до оптимальної розмір капіталу збільшується (за рахунок реструктуризації), що допомагає банкам успішно підтримувати свою фінансову стабільність. Поряд з цим знижуються витрати на розміщення активів, з'являються можливості для диверсифікації власної продукції, що, в свою чергу, знижує

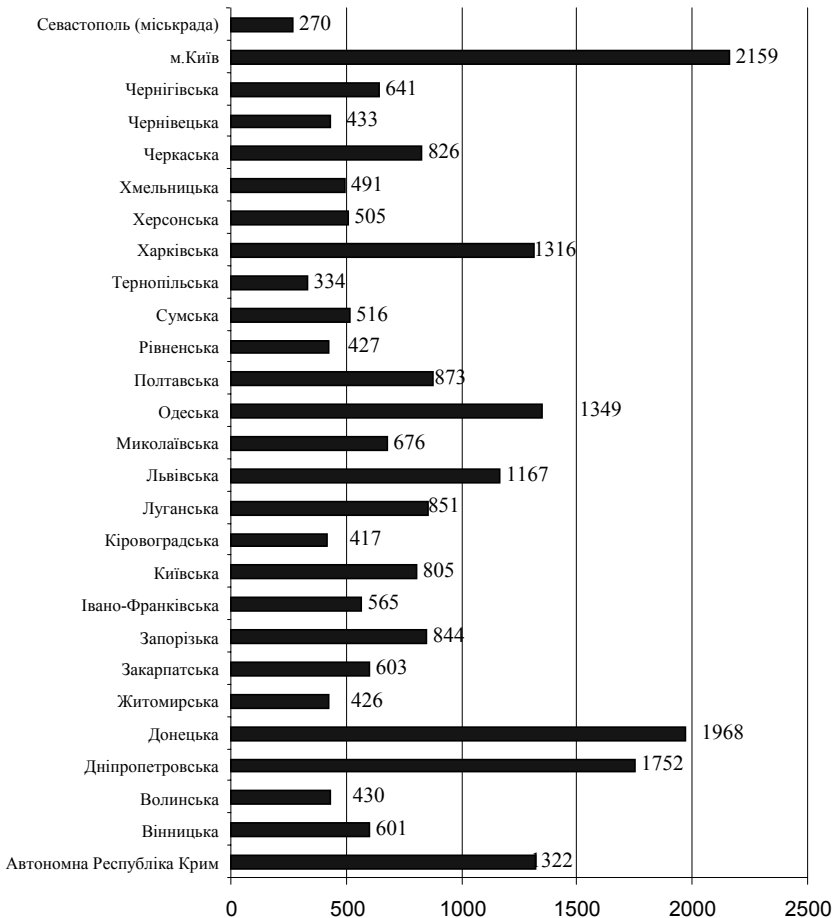

Рис. 2. Кількісна характеристика регіональних банківських мереж в Україні станом на початок 2010 р.

ризика. Великим банкам легше реалізувати економію на масштабі в контексті обробки інформації про позичальників.

Світова фінансова криза дала поштовх для переоцінки структури ринку банківських послуг в більшості країн світу. Сучасною світовою тенденцією реструктуризації банківських систем є скорочення загальної кількості банків, але розширення філіальних мереж. Так, зокрема, протягом 2010 р. в країнах Європейського Союзу загальна кількість банків зменшилася на 1,8%, хоча кількість філій збільшилася майже вдвічі. В США за період 1990–2009 рр. кількість банків скоротилася на 44%. Банки Франції, Італії, Німеччини, Канади та Японії мають в середньому від 30 до 140 філій.

Вихідні передумови всіх економічних досліджень, що виправдовують скорочення кількості конкурентів, мають мікроекономічний характер. Як наслідок, вони ігнорують можливість появи банківської монополії або олігополії, ефективність яких сумнівна. Цей недолік можна було б виправити, якби аргументи на користь укрупнення банків компенсувалися аналізом ефективності банківського сектору на макроекономічному рівні.

В економічній теорії не існує одностайної думки стосовно взаємозв'язку стабільності та конкуренції на ринку банківських послуг. Проте проведення досліджень провідних світових дослідницьких організацій (наприклад, Центру досліджень економічної політики [6]) показують, що питання стабільного функціонування та підтримки конкурентного стану банківської системи є нерозривно зв'язаними. Процес укрупнення банківського капіталу та його концентрація у новосформованих домінуючих банківських установах призводить до таких негативних наслідків, як відсутність у банків стимулів до розширення асортименту банківських послуг, підвищення рівня якості, зниження собівартості банківських операцій, які здійснюються з метою отримання додатко-

вих вигод, впровадження інноваційних технологій з метою отримання лідируючих позицій та ін. Тому виникає потреба в антимонопольному регулюванні банківської діяльності з метою забезпечення ефективного акумулювання грошових заощаджень суб'єктів господарювання і недопущення зловживань з боку банківських установ.

У країнах з високим рівнем розвитку економіки підтримка конкуренції на належному рівні є важливим завданням державних органів. Таким чином, реалізація антимонопольної політики в банківській сфері потребує значної уваги з боку держави. Саме конкуренція сприяє створенню таких умов, які задовольняли б потреби клієнтів в повному обсязі на якісному рівні. Однією із сфер державного втручання в ринкові відносини є антимонопольне регулювання, що ґрунтується на протидії недобросовісної конкуренції та монополізації шляхом видання нормативно-правових актів та контролю за їх дотриманням з боку держави.

Література

1. Levine, R. *Finance and Growth* // *NBER Working paper*. – 2004. – № 7. – P. 30–44.
2. Валовий внутрішній продукт за 1990–2009 рр. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/bank_supervision/Dynamics/2001-last.htm
4. Чорна О. Капіталізація банківської системи як механізм підвищення темпів економічного зростання країни // *Європейський вектор економічного розвитку*. – 2010. – № 1 (8). – С. 235–242.
5. Шаповал А. Присутність іноземного капіталу в банківському секторі України // *Вісник НБУ*. – 2008. – № 8. – С. 2–7.
6. Царенко О. Класифікація факторів конкурентних переваг галузі регіонів // *Економічний простір*. – 2009. – № 22/2. – С. 13–25.